

Paha tieto ja hyvä myytti

Petteri Pietikäinen

Janne Kivivuori: *Paha tieto. Tieteenvastainen ajattelu antiikista uusimpiin kiistoihin.* Nemo, Helsinki 2003. 197 s.

Sanotaan että tieto lisää tuskaa. Jos tämä pitää paikkaansa, voiko puolestaan ”epätieto” vähentää tuskaa tai jopa lisätä mielihyvää? Perinnöllisyystieteilijä Petter Portin totesi tämän lehden numerossa 4/2003 että psykoanalyysi on ”pragmaattisen totuusteorian valossa tosi” koska se ”toimii” (2003, 42). Psykoanalyysissa ei siis ole keskeistä sen teoreettisten väitteiden totuudellisuus vaan sen oletetut hyvät seuraukset. Entä siten päinvastainen tilanne, ”pahan tiedon” tuskaa lisäävä vaikutus? Jean-Paul Sartre oli sitä mieltä, ettei Stalinin vankileireistä pitäisi puhua julkisesti ”jotta Billancoutin autotehtaan työläiset eivät vaipuisi epätoivoon” (*Malia* 2000, xvii). Tieto Stalinin leireistä oli ”vaarallista tietoa” joka tuli salata kansalta.

Sosiologi Janne Kivivuori (erinomaisen psykokulttuuritriologian kirjoittaja) tarkastelee uudessa kirjassaan kahta länsimaisen kulttuurin ajatustapaa, hyvän myytin ja pahan tiedon perinnettä. Portinin näkemys psykoanalyysista edustaa hyvän myytin perinnettä ja Sartren aforismi puolestaan pahan tiedon perinnettä (esimerkit ovat minun). Kivivuoren teos on laaja essee enemmin kuin pikkutarkka historiallinen analyysi näistä kahdesta ajattelutavasta, mutta kirjan esseenmuotoisuus ei vähennä sen arvoa: kyseessä on merkittävä teos kahden ajattelutavan formaalisista piirteistä ja sosiaalisesta merkityksestä. Tarkastelun kohteena eivät ole sosiaalisen todellisuuden rakennetta ja kehitystä monisanaisesti tulkitsevat ”ismit” ja ideologiat vaan historian kuluessa erilaisissa yhteyksissä toistuvat ”yksikköideat” (*unit ideas*), perusteemat, joita varioimalla on luotu uusia versioita samoista yksikköideoista. Kivivuori tarkastelee valikoituja esimerkkejä sitä retorista muotoa, ”jossa hyödylliset sepitteet nähdään sosiaalisen järjestyksen takeina ja tieto sosiaalista järjestystä uh-

kaavana tekijänä” (11). Tekijän keskeisenä innoittajana - varsinkin hänen pahan tiedon tarkastelussaan - on ollut taloustieteilijä Albert Hirschmanin teos *The Rhetoric of Reaction* (1991), jossa Hirschman kuvaa konservatiivisten ajattelijoiden sosiaalisia ja poliittisia uudistuksia vastaan käytämiä retorisia muotoja. *Pahalla tiedolla* ja Hirschmanin mainiolla kirjalla on selviä yhtymäkohtia, mutta se ei vähennä Kivivuoren teoksen arvoa. Tietääkseni kukaan muu ei ole vielä kirjoittanut näistä teemoista Kivivuoren ”tiedeystävällisestä” tiedonsosiologisesta näkökulmasta; hänen analyysinsä pahasta tiedosta on oivaltavuudessaan merkittävä avaus uuteen yhteiskuntatieteelliseen tutkimukseen Suomessa.

Hyvä myytti

Kirja jakautuu karkeasti kolmeen osioon, joissa tarkastellaan hyvää myyttiä, paha tietoa sekä ”illusioiden tarvetta”. Kivivuori tarkoittaa hyvän myytin perinteellä ”ajatusta, jonka mukaan kansan kuuliaisuus, moraalisuus tai onnellisuus edellyttää uskoa väitteisiin, jotka ovat hyödyllisiä, vaikka ne olisivat virheellisiä, yksipuolisia tai niiden totuudesta ei olisi tietoa” (9). Tämänkaltainen hyvä on von Wrightin mukaillen ”välineellistä hyvää”, sillä hyvän myytin sepittäjä näkee sen hyvänä välineenä jonkin tavoitteen saavuttamiseksi. Kivivuori lähtee liikkeelle Platonin *Valtiosta*, jossa Sokrates tuo esille ajatuksen jalojen sepitteiden yhteiskunnallisesta funktiosta: kansalle on tarjottava hyviä myyttejä, joiden seurauksena olisi hyveellinen elämä harmonisessa, ristiriitoja vailla olevassa valtiossa.

Platonin ohella myös monet muut antiikin ajattelijat tukivat ajatusta hyvään myyttiin uskomisen myönteisistä yhteiskunnallisista vaikutuksista. Hyvä myytti oli hyödyllinen sosiaalisen kontrollin väline, ja antiikista aina uusimpaan aikaan asti monet ajattelijat katsoivat, että jumalusko oli erityisen tärkeä hyvä myytti. Uskon-

non sosiaalista merkitystä korostavat ajattelijat eivät välttämättä itse uskoneet jumaliin, mutta vain yhteiskunnan eliittiryhmät saattoivat omiensa joukossa epäillä jumalien olemassaoloa - kansalle sen sijaan oli syötettävä pajunköyttä jumalista ja uskonnollisten käytäntöjen tärkeydestä.

Kivivuoren mukaan hyvän myytin perinteesen tuli 1800- ja 1900-luvuilla uusia elementtejä, kuten ajatus kansalaisuskonnosta, poliittiseen liberalismin ja tieteeseen kohdistunut vastustus sekä kulttuurIELIITIN arvopohdiskelu. Suomessa esimerkiksi kulttuurifilosofit Erik Ahlman, J. E. Salomaa ja Sven Krohn puhuivat ”kulttuurikriisistä”, jonka syynä olivat muun muassa uskonnon aseman heikkeneminen ja luonnontieteen nousu. Humanistinen kulttuurieliitti katsoi moraaliseksi tehtäväkseen väestön uskomusten ohjaamisen. Usko eliitin mahdollisuuteen vaikuttaa kansan moraaliiin perustui käsitykseen yksilöiden moraalisen käyttäytymisen teoriamääräytyneisyydestä: ”Sen, käyttäytykö yksilö moraalisesti vai moraalittomasti, ajatellaan johtuvan ratkaisevasti siitä, mitä maailmaa koskevia kuvauksia kyseinen yksilö pitää tosina - vieläpä niin, että ratkaisevien kuvausten ja uskomusten lähde on filosofishenkinen eliitti eikä ihmisen oma havainnointi” (60-61). Tätä käsitystä vastaan Kivivuori asettaa Camus’n ajatuksen, ettei yksilön moraalinen käytös edellytä tukeutumista johonkin kulttuurieliitin välittämään uskomusjärjestelmään tai myyttiin.

Camus’n illuusioton humanismi ei ole kuitenkaan edustanut 1900-luvulle tyypillistä ajattelutapaa. Sen sijaan, että hyvän myytin arveluttavasta perinteestä olisi luovuttu, on viimeisen sadan vuoden aikana noussut liuta uusia myyttejä, kuten jamesilainen pragmatismi, jungilainen syvyyspsykologia, Hans Vaihingerin fictionalismi, natsismi, kommunismi, erilaiset New Age-myytit (esim. Gaia-myytti) sekä myyttifeminismi. 1900-luvun myytit eroavat esimoderneista myyteistä siten, että niiden tarkoituksena ei enää ole toiminnan *rajoittaminen* vaan toiminnan *tuottaminen*: myyttien tuli innostaa ihmisiä tietynlaiseen toimintaan, kuten vallitsevan järjestyksen kumoamiseen (kommunismi, natsismi) tai syvyyspsykologisen terapiaan ja itsetutkiskeluun, jonka luvattiin johtavan autenttisuuteen ja psyykkiseen eheyteen.

Kivivuoren johtopäätös on, ettei länsimainen hyvän myytin perinne ole kuollut, mutta sillä ei enää ole samanlaista voimaa kuin aikaisempina vuosisatoina mm. siksi, että moniarvoisessa yhteiskunnassa on minkään ryhmän vaikea ohjail-

la väestön ajattelutapoja ja moraalisia uskomuksia.

Paha tieto

Kirjan toinen keskeinen teema on ”paha tieto”, hyvän myytin kääntöpuoli ja pysyvä seuralainen. Pahan tiedon perinteessä ”tietoa pidetään haitallisena, koska sen pelätään heikentävän sosiaalisia siteitä, kansan moraalisuutta tai ihmisen onnellisuutta” (95-96). Kivivuori keskittyy kirjassaan erityisesti tieteeseen pahan tiedon edustajana. Muitakin vaarallisen tiedon muotoja on toki olemassa, kuten lääketieteellinen paternalismi (lääkäri ei kerro potilaille koko totuutta tämän vaivoista) tai uskonnollis-mystinen esoterismi (tieto jumalista on mahdollista vain ”vihityille”). Tekijän tarkastelun kohteena on erityisesti se, miten tieteen arvostelijat ovat soveltaneet ns. ”moraalista luentaa”, jossa totuusväitteitä arvioidaan niiden oletettujen yhteiskunnallisten seurausten valossa. Siis: jos uskomuksella johonkin totuusväitteeseen (esim. ihmisen universaaleista moraalitunteista) katsotaan olevan haitallisia seurauksia (”oikeuttaa väkivallan ja naisten alistamisen”), on kyseinen uskomus moraalisesti tuomittava. Moraalisen luennan harjoittajat näyttävät oletettavan, että ”vaarallinen tieto” aiheuttaa yhteiskunnallista vahinkoa tukemalla vääriä arvoja, asenteita ja moraalisia uskomuksia. Luonnontiede on tyypillisesti nähty vaarallisen tiedon tuottajana, ja Kivivuori käykin lyhyesti läpi tiedekaunan aatehistoriaa. Hän ei suinkaan arvostele moraalista keskustelua tieteesestä, mikä on tärkeää, eikä hän myöskään tuomitse moraalista luentaa (jolla voi olla myöskin hyviä vaikutuksia tietelle) vaan tarkastelee moraalisen luennan ja ylipäänsä tiedekritiikin tyypillisiä piirteitä. Ei ole Kivivuoren vika jos hän löytää absurdeja väitteitä tieteen vaaroista.

Esimerkkejä tämänkaltaisesta absurdismista ei ole vaikea löytää suomalaisten ajattelijoiden aivomyrskyistä. Kirjailija Anja Snellmanin *Safari Club* -romaanin päähenkilö on moraaliton biologi, joka Darwinin ajatusten innoittamana raiskaa nuoren naisen (kirja on juuri ilmestynyt myös Ruotsissa). Toinen esimerkki: *Ylioppilaslehden* keväällä 2002 hotelli Torniin kutsutut nuoren älymystön edustajat tuntuivat olevan yksimielisiä siitä, että ”luonnontieteiden näkökulmien soveltaminen ihmisen ja jopa eläimen [!] käyttäytymisen kuvaamiseen on moraalisesti ongelmallista - ainakin jos kansa saisi tietää siitä” (113).

Biologismin pelkoon auttaisi lukeminen

Kivivuori toteaa uuden biologismikritiikin ilmentävän paitsi pitkäaikaisempaa ”syvää yhteiskunnallisuutta” myös jonkinlaista uusviktoriaanisuu-
ta, lisääntyvää herkkyyttä havaita uhkia, moraalittomuuksia ja rikkeitä. Myös nykykapitalismiin erittäin hyvin sopiva käsitys lähes loputtomiin joustavasta ihmisluonnosta on eräs nykyiseen biologismikritiikkiin mahdollisesti vaikuttanut tekijä. Kivivuori toteaa ironisesti: ”On mahdollista, että erilaisia bionäkökulmia arvostelleet marxistit, konstruktionistit ja holistiset kulttuurifilosofit osaltaan tuottivat globaalille kapitalismille sopivan aatteellisen ylärakenteen...” (116).

Kivivuori hahmottaa nykyistä tieteen kritiikkiä ”moraalisena ryhtiiliikkeenä, joka varoittaa moraalista rappiosta ja esittää, että tutkimuksien tulosten tai kysymyksenasettelujen on oltava sopusoinnussa yhteiskunnallisten toiveiden kanssa” (128). Biologisen ihmistutkimuksen aiheuttamat moraaliset reaktiot näyttävät ilmentävän ristiriitaa omien toiveiden ja tutkimustulosten mahdollisten yhteiskunnallisten vaikutusten välillä.

Biologismin vastustajat näyttäisivät pelkäävän, että modernit biotieteet uhkaavat kansan moraalialia. Toisaalta vastustuksen taustalla voi olla myös uuden paradigman pelko: tutkijasukupolvi, joka on aikoinaan omaksunut kulttuurideterministisen ajattelutavan, ei ehkä pysty suhtautumaan rauhallisesti biologisperusteesiin tietoväitteisiin, jotka taustaoletuksiltaan ovat vastakkaisia kulttuurideterminismin joustavalle ihmisluontokäsitykselle. Tuolloin ei välttämättä ole suurta hyötyä todistaa, niin kuin Ullica Segerstråle on vakuuttavasti tehnyt kirjassaan *Defenders of the Truth* (2000), että sosiobiologian edustajat eivät suinkaan olleet oikeistolaisia sosiaalivaltion vihollisia vaan liberaaleja kuten E. O. Wilson ja Robert Trivers tai sosiaalidemokraatteja kuten brittiläinen Richard Dawkins.

Jos sosiobiologit ovatkin poliittisesti lähellä ”biologismin” kriitikoita, kyseinen läheisyys saattaa vain lisätä kriitikoiden hämmennystä. Niin kuin Kivivuori toteaa, paras lääke biologismipelkoon olisi tutustua uusimpaan korkeatasoiseen evoluutiobiologiseen, sosiobiologiseen ja evoluutiopsykologiseen kirjallisuuteen - mutta kuinka moni (vanhemman polven) humanisti ja yhteiskuntatieteilijä on valmis ottamaan sen riskin, että uuden oppiminen pakottaa heidät samalla luopumaan vanhoista ajattelutavoista, joihin he ovat ehkä tukeutuneet varhaisista opiskeluvuosista alkaen? Vanhan tiedon ”poisoppiminen” (*unlearning*) on vaikeaa.

Ärtymystä saattaa lisätä biotieteiden vahvistuva asema tieteen kentässä, mikä samalla voidaan nähdä joidenkin muiden tieteenalojen - esimerkiksi *humanioran* ja yhteiskuntatieteiden - aseman heikkenemisenä.

Biologismin kritiikki voi siis ilmentää huolta paitsi kansan moraalista myös omasta yhteiskunnallisesta asemasta. Teknologia ja biotieteet saavat enemmän resursseja ja huomiota osakseen kuin perinteinen humanistinen ja yhteiskuntatieteellinen tutkimus, ja tämä on luultavasti aiheuttanut pahaa mieltä humanistien ja sosiologien taholla. Toisaalta toimittajina on enemmän humanisteja ja yhteiskuntatieteilijöitä kuin luonnontiedetaustaisia, ja tämä on osaltaan vaikuttanut siihen, että luonnontieteiden vahva yhteiskunnallinen asema ei tule välttämättä ilmi mediassa, ainakaan positiivisessa sävyssä. Palstatilaa ja ohjelma-aikaa saavat usein tiedevastaiset puheenvuorot ja myös erilaiset taikauskon muodot (vaihtoehtoinen lääke ”tiede”, raja ”tieto”, psykomytilliset uskomukset, jne.), jotka tarjoavat vaihtoehdon ”kovan luonnontieteen” välittämälle naturalistiselle maailmankuvalle.

Kivivuori viittaa vasemmistolaisen lukemiston keskuudessa vallitsevaan tieteenvastaisuuteen tai ainakin penseään tiedekriittisyyteen. Hänen näkemyksiään tukee ruotsalainen esimerkki: Ruotsissa vastikään perustettu yhdistys *Vetenskap och Allmänhet* on ruvennut rahoittamaan tutkimuksia, joilla pyritään kartoittamaan väestön näkemyksiä tieteestä (Bergström 2003). Eräs näistä osatutkimuksista (tekijöinä Sören Holmberg ja Lennart Weibull Göteborgin yliopistosta) osoitti sen, että nuorten - 15-19-vuotiaiden - ruotsalaisten asennoituminen luonnontieteelliseen tutkimukseen on kielteisempi kuin vanhempien ikäryhmien (myönteisimmin tieteeseen suhtautuivat 60-69-vuotiaat!). Toinen tutkimustulos ikävä kyllä vahvistaa käsityksen vasemmiston tieteenvastaisuudesta: Ruotsin vasemmistopuolueen ja yleisvasemmistolaisten vihreiden (*Miljöpartiet*) kannattajat suhtautuvat tieteelliseen tutkimukseen selvästi kielteisemmin kuin muiden puolueiden kannattajat. Toisaalta 23 % vihreiden kannattajista pitää astrologiaa mitä suurimmassa määrin tieteellisenä. Taikauskoisimpia eivät olleet vähän koulutetut ruotsalaiset vaan vihreitä ja vasemmistopuoluetta äänestävät koulutetut naiset (naisten luottamus tutkimukseen on Ruotsissa kuitenkin keskimäärin suurempi kuin miehillä). Moni ruotsalainen vihreiden kannattaja näyttää siis ajattelevan, ettei luonnontieteen tarvitse tietää luonnosta... Vasemmistolainen tieteenvastaisuus on varsin uusi ilmiö eikä sen syi-

tä aivan helposti voida selittää Kyseinen ruotsalainen tutkimus joka tapauksessa tukee sitä Kivivuoren esittämää käsitystä, että tieteenvastaisuus ei välttämättä johdu yleisestä koulutuksen puutteesta vaan jostakin muusta syystä, esimerkiksi joidenkin koulutettujen sosiaaliryhmien altistumisesta relativistiselle ja moralisoivalle tiedekriiikille oppilaitoksissa ja median välityksellä.

Miksi myyteillä on kysyntää?

Miksi ihmiset sitten uskovat myytteihin? Kirjan viimeisessä pääluvussa Kivivuori siirtyy myyttien *tarjonnasta* niiden *kysyntään*. Hän viittaa sosiiaalipsykologisiin tutkimuksiin, jotka osoittavat, että itsensä yliarvioiminen on ihmisille yhteistä, ja että itseä koskevat positiiviset illuusiot ovat tarkoituksenmukaisia ympäristöön sopeutumisessa. Tosiasioiden tunnustaminen voi siis arkielämässä olla enemmänkin masennuksen lähde kuin paasikivimäinen viisauden alku eli faktaperustainen "totuusfiksaatio" voi lisätä masennusta ja olla siis jossakin määrin haitallinen (tätä kutsutaan depressiiviseksi realismiksi). Hyvät illuusiot puolestaan voivat innostaa ihmisiä toimintaan, mutta tutkijapiireissä on väitely siitä, min-käläiset illuusiot ovat hyödyllisiä - jos ylipäänsä mitkään.

Kauniisiin illuusioihin uskomisen on myös osin kulttuurisidonnaista: omien kykyjen ja mahdollisuuksien yliarviointi saattaa helpottaa ihmisen sopeutumista amerikkalaiseen lukioon, mutta toisessa kulttuurissa (esimerkiksi Japanissa) suulas ja pirteä "feel good about oneself" -asenne ei kovin helposti saa hyväksyntää.

Se, että myöntää lievien itseä koskevien illuusioiden olemassaolon ei tarkoita sitä, että hyväksyy samalla myös tarkoituksenmukaisten myyttien lietsomisen tai faktojen valitsemisen toiveiden perusteella. Kivivuori itse tukee Max Weberin ja Albert Camus'n illuusiota moraalia, joka ei sulje silmiään epämukavalta totuudelta. Hän päättääkin kirjansa viittaamalla Camus'n *Ruttoon*: kirjan päähenkilö, lääkäri Rieux, auttoi ihmisiä, koska ei uskonut illuusioihin.

Esikuvallisen selkeä kirja – hauskakin

Paha tieto on esikuvallisen selkeästi kirjoitettu ja monin paikoin myös hauska kirja, joka ei pyrikään olemaan tyhjentävä analyysi käsitellyistä aiheista. Kirja tarjoaa ennen kaikkea erinomaisen virikkeen totuudesta, tiedosta ja tieteenvastaisuudesta käytävälle keskustelulle. Kivivuori osoittaa samalla kuuluvansa uuden yhteiskuntatieteellisen paradigman edustajiin, jotka eivät kavahda luonnontieteitä vaan ovat päinvastoin myönteisesti kiinnostuneita esimerkiksi uusien darwinilaisten teorioiden integroimisesta sosiologiaan.

Niin kuin tämänkin lehden lukijat tietävät, monet yhteiskuntatieteilijät ja humanistit eivät Suomessakaan enää välttämättä pidä evoluutiönäkökulmaa tabuna jota tulee välttää huonojen yhteiskunnallisten seurausten pelossa. Sosiologi Kivivuori on jo itse läpikäynyt testin: hän luki joukon uusia evoluutioteoriaan tukeutuvia teoksia ja totesi, ettei niiden lukeminen tehnyt hänestä oikeistokonservatiivia, rasistia tai sosiaalista hirviötä.

Yhä useampi yhteiskuntatieteilijä on valmis ottamaan samanlaisen riskin ja huomaamaan, ettei evoluutioteorioihin tutustuminen tee hyvän- tahtoisesta tohtori Jekyllistä petomaista herra Hydeä.

KIRJALLISUUTTA

- Bergström, Hans (2003): "En ny generation av vidskepliga". *Dagens Nyheter* 12.6.2003.
Malia, Martin (2000): "Foreword". Teoksessa Stéphane Courtois *et al*, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Portin, Petter (2003): "Evoluutiopsykologia on reunamerkitöjä René Descartesin filosofiaan". *Tieteessä tapahtuu* 4/2003, 40-43.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston aate- ja oppihistorian dosentti.